

Raoul Wallenberg i december 1944

Raoul Wallenberg i Budapest

Det är svårt att undvika tankar på krig och uppror när man vistas i Budapest. Staden bär fortfarande vittnesmål i form av byggnader med kulhål, omdöpta gator och torg, bortforslade statyer, gamla och nya minnesmärken samt muséer av olika slag. Närmast bakåt i tiden ligger förstås upproret 1956, som det sedan början av 1990-talet är fullständigt fritt att både tala och påminna om. Tolv år tidigare, det vill säga alldeles i slutet av andra världskriget, utspelades händelser i Budapest som på många sätt kan vara värda att ägna både tid och intellektuell kraft åt.

NÄR DET GÄLLER RAOUL WALLENBERGS VERKSAMHET i Budapest finns det i huvudsak två sätt att betrakta den på. Det ena betraktelsesättet tar mest hänsyn till personen och hjälten Wallenberg. Man förbluffas över hans mod och förlagenhet och har relativt svårt att förstå hur han, trots sitt självupppoffrande arbete, kunde hamna i rysk fångenskap och därefter försvinna i Gulag. Det finns många böcker och artiklar skrivna i den här traditionen. Dessa är ofta en blandning av hörsägen och vittnesmål, ibland motsägande och svåra att kontrollera.

Det andra betraktelsesättet inkluderar händelser på storpolitisk nivå där rivaliteten mellan de västallierade å ena sidan och Sovjet å den andra spelar en avgörande roll för hur ryssarna kom att se på Wallenberg och hans verksamhet. Det senare betraktelsesättet ger en trolig bakgrund till varför han arresterades och försvann. Möjligen kan man också förstå varför inga helhjärtade insatser gjordes för att få honom fri under det sena fyrtioåret. Ryssarnas officiella ståndpunkt har alltid varit att han avled i Ljubljankafängelset i Moskva av en hjärtattack 1947. Av naturliga skäl finns det betydligt färre saker skrivna i den här traditionen eftersom det krävs omfattande källstudier och arbeten på hög akademisk nivå för att göra beskrivningarna rättvisa. Många dokument har dessutom suttit fast i stängda arkiv ända in på sena nittioåret.

Det som emellertid står helt oemotsagt är att människan Raoul Wallenberg under sex månader, från den 9 juli 1944 till den 17 januari 1945, genom en humanitär insats av stora mått, räddade livet på flera tusen judar som var dömda att förintas. Troligen hade han själv ingen förståelse för hur detta arbete allt mer fick ryska underrättelsetjänsten

att tro att han var en amerikansk spion.

Efter att ha satt sig in i en smula i vad som hände under det här halvåret känns det svindlande att besöka platserna där saker och ting hände.

Majoriteten av adresserna går att hitta även idag. Flera av gatorna har dock fått nya namn både en och två gånger sedan dess men de allra flesta husen är desamma nu som då, låt vara återuppbyggda efter krigets slutvansinne. I den här boken kommer vi att göra en promenad där man kommer till de flesta viktiga adresserna. Allra sist i boken finns en relativt komplett adresslista för den som vill fortsätta sin vandring på egen hand eller lägga upp en helt självständig irrfärd.

Vi startar med en historisk översikt som bakgrund för den som till äventyrs har glömt hur det var.

Läget våren 1944

SEDAN ETT PAR ÅR ÄR DET NÄGORLUNDA KÄNT vad som pågår i de tyska koncentrationslägren men de allierade är ovilliga att bomba lägren och järnvägarna som leder dit, man menar att alla krigsansträngningar ska göras vid fronterna. I USA, som har stora och mäktiga judiska befolkningsgrupper, resulterar påtryckningar i att president Roosevelt bildar en organisation för att hjälpa krigsflyktingar (främst judar), War Refugee Board (WRB). Organisationen kommer att spela en central roll i det som ska bli Wallenbergdramat.

KRIGET FÖR TYSKARNAS DEL, efter katastrofen vid Stalingrad ett år tidigare, innebär ett ständigt retirande på östfronten. Det blir alltmer viktigt att behålla Ungern som allierad eftersom länderna österut snart kommer att falla. Den ungerske riksföreståndaren amiral Horthy inser också att ryssarna snart står i dörren och börjar försiktigt, men inte hemligt nog, skicka trevare om separatfred till ryssarna. I den ungerska inrikespolitiken spelar den fascistiska gruppen Pilkorset en viktig roll vid den här tiden. Med dess hjälp invaderar tyskarna Ungern den 19 mars för att säkerställa landets lojalitet.

Speciella förband inom tyska SS har hittills under kriget ansvarat för att den judiska befolkningen i de ockuperade områdena systematiskt utrotats. Det enda återstående landet i Europa med en så gott som orörd judisk befolkning är Ungern. Hit har också kommit många judiska flyktingar. Man räknar med att det finns 800 000 judar i landet

varav drygt 200 000 i Budapest. Reichsführer Himmler uppdrar åt SS Obersturmbannführer Eichmann att samla ihop en hjärntrust runt sig och med ett par hundra SS-soldater snabbt ila till Ungern. Eichmann har tidigare under kriget vunnit Hitlers och Himmlers förtroende när det gäller att på ett effektivt sätt samla ihop och skicka judar till förintelslägren genom insatser i både Österrike och Tjeckoslovakien. Han sänds som ansvarig till Budapest för att där ta itu med det uppdrag som gavs vid den ökända Wannsee-konferensen 1942, där beslutet om ”den slutgiltiga lösningen” togs.

Eichmann paraderar in i Budapest i täten av en två kilometer lång kolonn. Han befäller judarna att bilda ett ”råd” med de mest prominenta ledarna för att hjälpa till att ”öka industrins effektivitet”. Redan före tyskarnas intåg har den judiska befolkningen förtryckts av den ungerska antisemitiska ledningen i allmänhet och pilkorsarna i synnerhet. Det finns sedan en tid lagar som förbjuder judar att ha ekonomisk verksamhet och att äga affärer. Det är dessutom förbjudet för judar att studera vid universitet. I rask följd införs nu ytterligare lagar som innebär att judar inte får köra bil, åka tåg, buss eller spårvagn, äga telefon eller radio.

DEN NYA UNGERSKA REGERINGEN, under den förre berlinambassadören Sztójay Döme, kommer att bestå av en majoritet av tyska sympatisörer som ger sitt fulla stöd för att påbörja arbetet med att utrota judarna i landet. Det huvudsakliga arbetet med att samla in och skicka iväg judar till koncentrationslägren ska komma att utföras av ungerska gendarmer.

Man bestämmer sig för att börja på landsbygden och spara Budapest till sist. I mitten av maj börjar deportationerna från Ungerns östra delar. Det kommer nu under knappt två månader att gå 4-5 tåg om dagen. Varje tåg har 25-30 vagnar och i varje vagn finns 80-100 personer, uppemot 3 000 människor per tåg alltså, 15 000 människor om dagen. De sanitära och mänskliga förhållandena i de igenspikade vagnarna är fruktansvärda. En färd kan ta uppemot en vecka och vid framkomsten är många döda. Under sju veckor skulle 148 tåg med 434 351 judar komma att avgå till Auschwitz och andra läger. Eichmann sägs ha varit med på det första tåget för att förvissa sig om att de nyanlagda stickspåren fungerade tillfredsställande.

Från Budapest har hittills inga judar deporterats men nu är turen kommen och 15 juni utfärdas en order om att alla judar måste lämna sina bostäder och bosätta sig i hus markerade med en gul stjärna. På en knapp vecka förflyttas cirka 170 000 människor till 1991 hus runt

om i staden. (Uppemot 30 000 judar gömmer sig i staden, antingen hos välvilligt inställda icke-judar som därmed tar en stor risk, eller håller sig på annat sätt undan.) Utegångsförbud införs, endast mellan klockan 14 – 17 får man lämna husen. Alla måste dessutom bära en gul stjärna väl synlig på ytterplaggen. En rad frihetsbegränsande lagar införs och alla judiska tillgångar konfiskeras.

UNDER DEN HÄR INTENSIVA TIDEN har Eichmann startat förhandlingar med den hemliga judiska organisationen Vaada. Förhandlingarna innebär att en miljon judar ska tillåtas resa utomlands, till väst och Palestina, mot att tyskarna får 10 000 fabriksnya, fullt utrustade lastbilar. Dessa bilar ska endast användas på östfronten. För att få ihop pengar till inköpet startas insamlingar i rika judiska kretsar, framförallt i USA. Personer med anknytning till WRB är insyltade liksom den judiska politisk-ekonomiska världsorganisationen JOINT. Den ryska säkerhetstjänsten har förstås koll på dessa förhandlingar och ser här bevis på att tyskarna egentligen står på samma sida som de västallierade. Affären genomförs aldrig.

WRB har i det neutrala Stockholmen man vid namn Iver Olsen placerad. Denne man är samtidigt agent åt den amerikanska underrättelsetjänsten OSS. Olsen har, under humanitär flagg, räddat människor från Estland till Sverige undan de framryckande ryssarna. Bland dessa flyktingar har flertalet varit fascister, kapitalister och tyskvänner menar ryssarna. När denne Olsen nu föreslår att Raoul Wallenberg ska bli den man som på plats i Budapest ska försöka rädda så många judar som möjligt och att verksamheten till stor del ska finansieras av WRB, kan man med facit i hand lätt inse med vilken misstänksamhet den ryska underrättelsetjänsten såg på Wallenberg.

Passbild

Läget sommaren och hösten 1944

RAOUL WALLENBERG ANLÄNDER till Nyugati pu. 9 juli. Med sig har han en lång lista på personer, både judar och andra, som kan vara till hjälp politiskt och ekonomiskt. Dagen innan har riksföreståndaren amiral Horthy, efter massiva påtryckningar från de neutrala länderna, förbjudit ungerska gendarmar att delta vid deporteringarna av judar. SS måste sköta det själva vilket minskar kapaciteten väsentligt.

Wallenberg infinner sig på den svenska beskickningen och organiserar den så kallade C-avdelningen vars ansvarsområde ska bli att skydda och rädda så många judar som möjligt. Kärnan i räddningsverksamheten ska komma att bli de berömda skyddspassen, ett dokument med officiellt utseende som ges till de personer som på ett eller annat sätt kan påvisa ett släkt-, vänskaps- eller handelssamband med Sverige. Arbetet med skyddspass och andra liknande dokument hade då redan påbörjats av internationella Röda korset, den schweiziska ambassaden samt det påvliga sändebudet.

Skyddspass

UNDER SLUTET AV SOMMAREN ÖKAR TYSKARNA sina påtryckningar mot den ungerska regeringen för att få återuppta deporteringarna. När Rumänien kapitulerar och övergår till den sovjetiska sidan 23 augusti innebär det en kraftig strategisk försämring för tyskarna. Horthy kan nu flytta fram sina positioner och bildar en ny regering som kräver att Gestapo och Eichmann ska dras tillbaka från Ungern. Himmler samtycker och Eichmann lämnar landet. Horthy bereder sig på att försvara sitt land samtidigt som han i hemlighet förhandlar allt intensivare med ryssarna om separatfred.

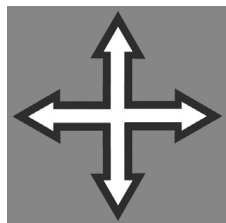
Himmler, av alla människor, har också börjat separatförhandla om fred, fast i hans fall med väst. Såsom varandes Tysklands andre man är han nu mäktigare än någonsin. Han är chef över SS men i egenskap av

inrikesminister även chef för Gestapo och det militära kontraspionaget. I det läget kan det vara bra att framstå som människovän inför de framtida besegrarna.

I BÖRJAN AV SEPTEMBER HAR ALLA GAMLA tyskallierade kapitulerat på östfronten och bytt sida, endast Ungern är kvar på Tysklands sida. Ungarna förbjuder tyskarna att transportera judar ut ur landet men tillåter att de samlas upp i "arbetsläger" på landsbygden. Röda korset måste inspektera och godkänna dessa läger.

I mitten av september övertalar Wallenberg regeringschefen Lakatos att få plocka hem de judar från arbetsbataljonerna på östfronten som "tillhör" Sverige och Schweiz. Speciella arbetsbrigader bildas för befästringsarbeten i Budapests utkanter. Judarna får bo hemma i sina familjer. Läget ser nu relativt ljust ut och Wallenberg telegraferar hem att han börjar avveckla sin verksamhet.

De första veckorna i oktober fortsätter regeringen sina utsiktslösa förhandlingar om separatfred med ryssarna men förhandlingarna kraschar. Horthy förklarar officiellt i desperation att Ungern har slutat strida på Tysklands sida och att fred har slutits med Sovjet. Tyskarna har hela tiden följt dessa "hemliga" förhandlingar och har haft gott om tid på sig att, tillsammans med de fascistiska pilkorsarna under Szálasi, förbereda en statskupp som genomförs den 15 oktober. Horthy fängslas och förs till Tyskland.

Pilkors

Läget 15 oktober och framåt

MORD, PLUNDRING OCH VANSINNE SLÄPPS LÖSA när de berusade, fanatiska, ofta mycket unga och odisciplinerade pilkorsgängen ges fria tyglar. Regeringen tappar mer eller mindre kontrollen och en tid av mord och övergrepp tar sin början. Pilkorsarna går in i husen och plockar ut folk och misshandlar, rånar och dödar urskillningslöst. Tusentals judar, barn, kvinnor och äldre ställs upp och skjuts på kajerna.

Det är nu under cirka två månader, fram till jul, som Raoul Wallenberg gör sina största insatser. Det är också från den här perioden det går att vetenskapligt belägga några räddningsinsatser via officiella dokument. De flesta ögonvittnesskildringarna kommer från den här perioden.

WALLENBERG FLYTTAR SIN VERKSAMHET till Röda korsets kontor på *Üllői út 2-4. VIII* för att kunna vara närmare händelsernas centrum på pestsidan. Eichmann återvänder till Budapest. Han samlar det judiska rådet i sitt högkvarter, Hotel Majestic, uppe på *Svábhegy XII* och förklarar att deportationerna nu kommer att återupptas. Eftersom ryssarna har avancerat så långt västerut att järnvägsförbindelserna till Auschwitz har skurits av proklamerar Eichmann att deportationerna kommer att ske västerut till den österrikiska gränsen, till fots. De så kallade dödsmarscherna börjar.

Judarna samlas ihop i tegelbruket på *Bécsi út III* i Óbuda inför dödsmarscherna till Hegyeshalom vid gränsen mot Österrike, en sträcka på 240 km. Företrädesvis kvinnor, barn och äldre tvingas ut på dessa marscher eftersom de arbetsföra männen finns i arbetsbrigader. De neutrala legationernas representanter, däribland Wallenberg, åker dit och plockar ut folk med skyddspass enligt överenskommelse med utrikesministern i pilkorsarnas regering, Kemény Gábor.

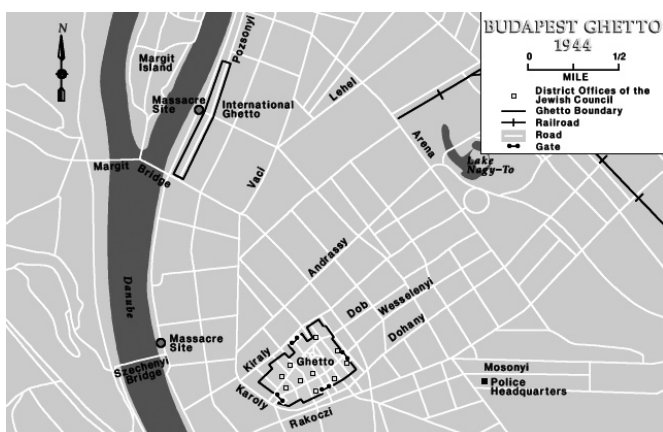
Texten på stenen säger i översättning "Mer än tiotusen ungerska judar påbörjade från den här platsen, Óbudas tegelbruk, vandrigen mot de nazistiska koncentrationslägren vintern 1944".

Minnesstenen på Bécsi út, vid byggvaruhuset Praktiker, strax norr om Föld u. (ker. III.)

Cirka 1 500 människor ur dessa marscher räddas genom att Wallenberg och hans kolleger från de andra neutrala staternas legationer delar ut skyddspass längs vägen. Totalt har 37 000 tvingats ut, 27 000 kom fram till Hegyeshalom för att där gå ombord på tåg för vidare arbete i arbetsläger eller befordran till Auschwitz. Resten avlider eller mördas under vägen. Den 21 november stoppas dödsmarscherna efter att många, inklusive Himmler, som inser att detta skulle vara till nackdel under förhandlingarna med de allierade, protesterat till den ungerska regeringen.

UNDER DEN HÄR TIDEN RÅDER ett relativt administrativt kaos som innebär att gendarmer och pilkorsare utan kontroll och på eget initiativ kan samla ihop judar i hus runtom i staden och skicka ut dessa till befästningsarbeten i förorterna eller avrättningar vid Donaus strand.

Szálasi befäller i mitten av november att ett getto ska bildas där alla judar som omfattas av de neutrala staternas skyddspass ska samlas. Detta internationella getto ska ligga vid Donaus strand på pestsidan norr om **Margit híd**. Där skulle samlas cirka 15 000 skyddade judar varav 12 000 schweiziska i 32 hus och 2 000 svenska boende i 13 hus. I verkligheten finns där betydligt fler människor, kanske det dubbla antalet, eftersom ett stort antal förfalskade skyddspass hade kommit i omlopp. Komplikationer uppstår vid inflyttningen då de judar som redan bor i husen drivs ut och skickas till tegelbruket i Óbuda.

Det anses allmänt att de judar som har äkta skyddspass ofta hade fått dessa på grund av affärskontakter med de neutrala länderna och därmed skulle vara välbeställda. Detta utnyttjas av pilkorsarna som mycket ofta trakasserar och rånar just i de skyddade husen i det internationella gettot.

I slutet av november bildas det allmänna gettot i kvarteren bakom synagogan på *Dóhány u. VII*. I början av januari 1945 är 64 000 judar inhysta i 243 byggnader i det centrala gettot, i medeltal 260 per hus och 14 per rum. Det allmänna gettot som låg i de judiska kvarteren runt stora synagogan var omgärdat av ett högt plank. Det här gettot hade inga sådan avspärrningar.

RUNT MITTEN AV DECEMBER TAPPAR REGERINGEN helt kontrollen och flyttar västerut. Kvar finns de fanatiska pilkorsgängen som fortsätter sina räder. Inte ens barnhem och sjukhus skonas.

Dagarna före julafton försöker Eichmann avrätta medlemmarna i det judiska rådet men förvirring uppstår och han lämnar Budapest. Ryssarna har nästan helt omringat staden, endast två vägar västerut är fortfarande öppna, över Esztergom och Szentendre.

På själva julafton 1944 plundras den svenska beskickningen på *Minerva u. 3. (ker. XI)* av pilkorsare. En del personer tas tillfånga men de flesta hinner sätta sig i säkerhet. Dödshot utfärdas mot beskickningspersonalen i allmänhet och Wallenberg i synnerhet. Svenskarna har nämligen vägrat ge sig av och följa den ungerska regeringen västerut vilket de flesta andra beskickningar har gjort. Från och med nu är det i princip omöjligt att utföra något egentligt skyddsarbete. Budapest är helt inringat av Röda armén.

Minerva u. 3.

Den 11 januari söker Wallenberg skydd hos Internationella Röda korset på *Benczúr u. 16. (ker. VI)*. Två dagar senare tränger ryssarna in i huset. Under tre dagar förhörs Wallenberg av NKVD som även bevakar honom. Den 16 januari befrias det internationella gettot och dagen efter även det allmänna. Samma dag tar Wallenberg farväl av sina kolleger på *Tátra u. 6. (ker. XIII)* och lämnar, via Röda korskontoret på *Benczúr u. 16. (ker. VI)*, Budapest för färd mot Debrecen i östra Ungern där han tror att han ska få träffa det befriade Ungerns nya regering samt den ryske befälhavaren. Raoul Wallenberg och hans chaufför Langfelder Vilmos ses för sista gången när deras bil passerar korsningen *Benczúr u. VI* och *Dózsa György út VI*. Wallenbergs kommentar ”Jag vet inte om vi åker som gäster eller fångar” blir, enligt legenden, det sista han yttrar som en fri man.

NÄR DE BÄGGE GETTONA BEFRIATS hittas 69 000 levande judar i central-gettot. I det internationella finns 25 000 levande. Runtom i staden återfinns ytterligare 25 000. Av de drygt 200 000 som fanns i Budapest när deporteringarna började överlevde alltså cirka 120 000. 12 februari kontrollerar Röda armén hela Budapest.